

УДК 340.12.

СОЦІАЛЬНО-ФІЛОСОФСЬКІ ІНТЕРПРЕТАЦІЇ ЯВИЩА ЗЛА У КОНТЕКСТІ ДОСЛІДЖЕННЯ ЗЛОВЖИВАННЯ ПРАВОМ

Тарас Полянський

Львівський національний університет імені Івана Франка,
вул. Університетська, 1, м. Львів, 79000, Україна,
e-mail: polianskyi.t@gmail.com

Проаналізовано соціально-філософські інтерпретації феномену зла. Зокрема, з'ясовано онтологічні, гносеологічні, аксіологічні та праксеологічні його аспекти. Зроблено висновок, що зло – це об'єктивна негативна значущість впливу соціальних явищ (насамперед людської поведінки) на існування та розвиток певних суб'єктів суспільних відносин, яка характеризується якісними і кількісними показниками. Ключові слова: зловживання правом, зло, добро, шкода.

Вступні зауваги. У термінному сполученні “зловживання правом” укорінена соціально-філософська категорія зла, яку, залежно від конкретного історичного періоду та від культурно-цивілізаційного етапу розвитку суспільства, сприймали та тлумачили неоднозначно (інколи навіть протилежно). Тому, не з'ясувавши сутність феномену зла (і зміст поняття, яке його відображає), навряд чи можливо адекватно інтерпретувати й саме явище зловживання правом.

Поняття зла. Добро та його антипод зло – це одні з найзагадковіших явищ дійсності, що були та залишаються об'єктом досліджень різних гуманітарних дисциплін. Проблема одночасного існування у світі добра й зла, їхній зв'язок та взаємовплив зацікавила ще філософів Давньої Греції та Китаю і досі є однією з найактуальніших та найбільш досліджуваних у сфері філософсько-етичних наук. Деякою мірою можна стверджувати, що ця проблема стала “наріжним каменем” існування практично всіх релігій [14, с. 1].

К. Ясперс, провівши ґрунтовне дослідження зла, наводить такі найвідоміші його тлумачення в історії філософської думки: зло – це результат небуття, яке робить можливим власне буття (Плотин); зло необхідне для гармонії цілого, у цій гармонії добро проявляється тільки через зло (стоїцизм); зло – це ілюзія, оскільки людина через скінченність свого розуму розглядає як зло те, що насправді не є ні добром, ні злом (Б. Спіноза); зло – це наслідок негативності, що притаманна всьому суццюму (Г. Гегель); зло – це вдале, сильне, перевершене добро (Ф. Ніцше) [6, с. 14–15].

За сучасними філософсько-етичними підходами, категорія зла є граничним узагальненням усього негативного у світі та в природі людини [7, с. 15]. Така категорія є філософсько-етичною універсалією, яка відображає найбільш шкідливі чи небезпечні форми неналежного у соціальному бутті людей [3, с. 63]. Це таке взаємовідношення протилежностей, яке має руйнівне значення для людини (її

душі, тіла, середовища проживання) та людства (системи зв'язків, які пов'язують людей в єдине ціле) [8, с. 10] чи перешкоджає задоволенню їхніх інтересів [9, с. 96]. Аналізувати, а відтак і визначати поняття зла безвідносно до поняття добра неможливо, тому інколи зло визначають як щось протилежне за своїми ознаками та властивостями до явища добра [див., напр.: 3, с. 45; 13, с. 113].

Далі ми детальніше проаналізуємо зло, дослідимо головні онтологічні, гносеологічні, аксіологічні, праксеологічні аспекти цього явища, внаслідок чого спробуємо з'ясувати його сутнісні характеристики, ознаки, властивості та встановити особливості його правової інтерпретації у контексті проблематики зловживання правом.

Онтологія зла. Аналіз наукової літератури, присвяченої дослідженню зла, дає можливість стверджувати, що однією з найбільш актуальних є проблема онтології (джерел походження) цього явища. Зазвичай, розрізняють такі основні джерела ("суб'єкти") зла: природні явища, нематеріальна (метафізична) сутність (наприклад, "злий дух"), суспільство, людина. Залежно від цих "суб'єктів" явище зла поділяють на різні види.

У філософсько-етичній літературі зло поділяють на такі три види: природне (фізичне, світове тощо), соціальне та моральне. Перший різновид зла виникає внаслідок дії стихійних сил природи (наприклад землетрусу, буревію, цунамі тощо). Він не залежить від волі чи свідомості будь-якої людини, оскільки суто природні процеси відбуваються поза людськими бажаннями.

Правові відносини є різновидом суспільних відносин. Людина (індивід), як істота соціальна, поряд із різними соціальними спільнотами (народ, нація, клас, страта тощо) та об'єднаннями (партії, спілки, рухи) є одним із суб'єктів суспільних відносин, а тому лише соціальний різновид зла може бути об'єктом подальших наукових правознавчих досліджень.

Передумовою вчинення суб'єктом (індивідуальним чи колективним) соціального зла є його свобода (як можливість до дії, яку також трактують як поведінкову форму добра і блага) задовольняти свої потреби, тобто обирати ті конкретні види і способи поведінки, що видаватимуться цьому суб'єктові найдоцільнішими для задоволення власних потреб (інтересів).

З'ясування причин вчинення соціального зла є значно складнішою проблемою. У літературі здавна існують дві протилежні течії – індивідуалістична та суспільна. З одного боку, вважають, що причиною зла є сама людина, певні її фізичні, психологічні, інтелектуальні та інші особливості; а з іншого, – причину зла пропонують шукати у суспільстві, зокрема у тих соціальних умовах, які зумовлюють зіткнення протилежних потреб (інтересів) різних суб'єктів суспільного життя.

На наш погляд, не потрібно абсолютизувати жоден (індивідуалістичний чи суспільний) із вказаних підходів. Кожен індивідуальний чи колективний суб'єкт суспільних відносин формується під впливом вужчого чи ширшого соціуму, всі його потреби (інтереси) (крім хіба що вітальних), ціннісні настанови та орієнтири зазнають безпосереднього впливу такого соціуму. Проте у процесі соціалізації цей суб'єкт не завжди "сліпо" підпорядковується впливу оточення, його власні (фізіологічні, психологічні, інтелектуальні та інші) особливості теж здатні формувати його характер, завдяки яким він може критично оцінювати себе, ту

соціальну спільноту, в якій перебуває, своє місце у ній та відносно самостійно визначатися стосовно власних потреб (інтересів) [2, с. 223].

Відтак безпосередньою, глибинною причиною зла є сам суб'єкт суспільних відносин (його неадекватно сформовані ціннісні орієнтації і потреби та вольова слабкість), а опосередкованою – ті соціальні умови, в яких він сформувався чи в яких опинився. Під впливом цих умов особа може вирішити вчинити діяння, яке за своїм змістом буде злом, однак виправдовуватиме такі свої дії чи бездіяльність власними потребами (інтересами), безвідносно до потреб інших людей чи всього суспільства (у випадку формування суб'єкта в “несприятливому” (неадекватному) суспільному середовищі) або впливом інших людей, суспільства, безвихіддю свого становища тощо (у випадку вольової слабкості (нестійкості)).

Гносеологія зла. Гносеологічний аспект дослідження явища зла пов'язаний насамперед з аналізом різних концепцій його розуміння, які вважаємо за доцільне поділити на дві групи: до першої групи належать ті, які з'ясовують та пояснюють суб'єкт (джерело, причини) походження морального зла; а до другої – ті, які аналізують власне природу (сутність) зла.

Аналіз цих концепцій дає можливість стверджувати, що залежно від способу пізнання зла також можна умовно розрізнити загальний філософський (раціональний) та філософський етичний підходи. Предметом дослідження етики (як частини філософії) є лише те зло, яке виникло внаслідок діяльності людини. Загальна філософія, крім цього різновиду зла, досліджує також зло, яке виникло без участі людини (наприклад, метафізичне (світове зло) [13, с. 242–243]. До того ж етичний підхід у розумінні явища зла ґрунтується на певних усталених (часто незмінюваних) оціночних судженнях (догмах, табу тощо), тоді як загальний філософський підхід передбачає раціональне критичне оцінювання самого явища зла та згаданих оціночних суджень [7, с. 43]. Загальний філософський підхід у сучасних дослідженнях явища зла є ширшим за етичний та містить його.

У пізнанні власної сутності явища зла існують дві групи тенденцій. До першої належать матеріалістична та ідеалістична тенденції, а до другої – абсолютистська та нормативістська, які проявилися у викладених нижче різних способах розуміння взаємовідношення добра і зла. Вважаємо, що матеріалістична та нормативістська тенденції проявляються переважно у соціальних концепціях розуміння причин (джерел) зла та філософському (раціональному) способі розуміння його власної сутності. Натомість ідеалістична та абсолютистська тенденції виражаються через, відповідно, релігійні та філософсько-етичні (моралістичні) підходи.

Аксіологія зла. Використання понять “добро” і “зло” стосовно поведінки людини ґрунтується на оцінці її відповідності нормам моралі. Мораль, своєю чергою, засновується на ціннісному підході, а це автоматично усуває об'єктивність не лише сприйняття людиною дійсності, але й об'єктивність досліджень тих явищ, які ми іменуємо “добро” і “зло” [про оцінку суджень як головний недолік етично-морального сприйняття детальніше див., напр.: 7, с. 42–43]. Відтак цілком логічними видаються висновки дослідників про аксіологічну сутність природи означених явищ [5, с. 242–246].

Потрібно звернути увагу на те, що з аксіологічного погляду причиною вчинення людиною зла є її дезорієнтація у сфері цінностей (тобто дезорієнтація в адекватному оцінюванні корисних та шкідливих явищ дійсності) [1, с. 164; 8, с. 147–148], яка одночасно є проявом її слабкості перед обставинами зовнішнього світу, тобто неправдиві (несправжні) цінності трактують правдиві (справжні) [6, с. 52], а це, відповідно, мотивує людину на певну поведінку. Така дезорієнтація є наслідком обману іншим суб'єктом суспільних відносин чи самообману (недарма, наприклад, у християнстві Диявола називають “отцем ілжі”, а перший гріх, вчинений людиною, був наслідком обману змієм).

Праксеологія зла. Залежно від того, яка тенденція превалює у розумінні сутності явища зла, існують різні способи розуміння його ролі (ставлення до його проявів) у реальному житті.

Під впливом ідеалістичної та абсолютистської тенденцій було сформовано концепцію етичного ригоризму, яка не допускає використання зла (насильства, обману) за жодних умов, на цій підставі, що природний порядок є незмінним та несуперечливим.

Головним недоліком ригоризму є те, що він призводить до канонізації та догматизації наявної моралі, а іноді й до “фанатизму, аскетизму, ханжества і фарисейства, тобто удаваної набожності, доброчесності, лицемірства” [13, с. 115].

Протилежна за суттю до зазначеної вище концепції, концепція етичного історизму, будучи сформованою під впливом матеріалістичної та нормативістської тенденцій розуміння сутності зла, спирається на ідею позитивної (конструктивної) ролі зла в історії [13, с. 155–156].

Наслідком етичного історизму, навпаки, є моральний релятивізм, тобто визнання відносності моральних норм, що зумовлює нездатність чи небажання виявити абсолютне вселюдське в моралі (властиве всім історичним епохам у різних народів), її загальні тенденції розвитку. При цьому позитивним у релятивізмі є визнання моменту відносного в кожній наявній моралі, а також у тому, що вважається добром за будь-якої історичної епохи [11, с. 44–48].

Заслугує окремої уваги ідея про позитивну роль зла в історії людської цивілізації, про його “конструктивність”, яка, будучи розвинута представниками історизму, в XVII–XIX ст. не лише поширилась серед європейських мислителів, але й досі залишається досить популярною. Ми дотримуємось тієї думки, що “конструктивним” є не зло, а свобода вибору між добром і злом, що є передумовою його вчинення.

Розуміючи всі недоліки етичного ригоризму та історизму та використовуючи утилітаристський світогляд, відомий російський філософ І. Ільїн обґрунтував ще один підхід до розуміння ролі зла у житті людини – етичний пробабілізм (теорія “опору злу силою”), який передбачає використання принципу “меншого зла”. Застосування такого принципу пов'язане із проблемою кількісних характеристик зла, його раціональних критеріїв осмислення [див., напр.: 13, с. 115].

Найбільш виправданим, на наш погляд, у ставленні до ролі зла у житті людини було би поєднання етичного пробабілізму з “поміркованим” ригоризмом.

У такому випадку можна убезпечити себе від “переростання” “меншого зла” у “більше” (що є проявом морального релятивізму і до чого може призвести етичний пробабілізм).

Характерні властивості та ознаки зла. Дослідження різних значень слова “зло”, а також етимологічний аналіз відповідного терміна дають можливість встановити, що первісна онтологія явища зла фіксувалася словосполученнями “надмірна активність”, “вихід за певні межі” або ж “порушення певної міри”. Тому визначальною онтичною рисою зла є його шкідливість чи руйнівність; а спрямованість зла на пошкодження або на руйнування певної природної або соціальної системи, яка є корисною (тобто яка становить цінність) для окремої людини чи для групи людей, є найважливішою функціональною рисою цього явища.

Крім того, аналіз наведених вище значень давньослов’янського прийменника “зъло”, спільнокореневих литовських, латвійських, осетинських, перських, авестійських та давньоіндійських слів і давньогерманського слова “ubilez” дає можливість розрізнити три групи діянь (подій), які називають “злом”. Критерієм для такого групування є залежність того явища, яке людина називає злом, від її волі чи від волі спільноти людей (суб’єкт зла). До першої групи належать об’єктивні події (біда, лихо, нещастя; щось погане, недобре, горе), які не залежать від волі людей, але, які шкодять чи руйнують узвичаєний устрій життя людини або суспільства чи якийсь надприродний устрій. До другої групи – події, які мають відносно об’єктивний (а точніше – об’єктивно-суб’єктивний) характер. Сюди можна зарахувати ворожнечу чи війну, яка, незважаючи на те, що не залежить від волі кожного окремого індивіда, все ж твориться їхньою сукупністю та є вираженням їхньої спільної волі. До третьої групи – суб’єктивні діяння людини, які є результатом прояву її волі. Ці діяння характеризуються низкою згаданих вище значень слова “зло”: гріх, злоба, вада, лукавство; злий, злісний, несправедливий, неправий, жорстокий (лютий, злий); розлюченість; почуття гніву, досади, роздратування [див., зокрема: 4].

Дослідивши явище соціального зла, ми вважаємо, що для нього характерні такі ознаки:

- 1) суб’єктність (тобто воно повинне бути заподіяне індивідуальним чи колективним суб’єктом суспільного життя);
- 2) винне порушення встановлених у визначеному проміжку часу в конкретному суспільстві моральних норм;
- 3) обмеження (зниження, руйнування) можливостей для задоволення потреб суб’єктів суспільних відносин.

Правова інтерпретація феномену зла. В українському законодавстві термін “зло” найчастіше трапляється як корінь інших складніших термінів чи термінних словосполучень. Наведемо найбільш поширені приклади таких термінів: зловмисний (“зловмисна угода”, “зловмисні виклики” та інші); злочин (“злочин”, “тяжкий злочин”, “умисний злочин”, “злочин, учинений групою осіб”, “військовий злочин” та інші); злочинний (“злочинна недбалість”, “злочинна самовпевненість” тощо); зловживання (“зловживання владою або службовим становищем”, “зло-

вживання монопольним становищем на ринку”, “зловживання наркотичними засобами” та інші) [10].

Саме зло у вузькому значенні цього поняття є предметом правознавчих досліджень та рефлексій. Відтак усі терміни (зокрема “зловживання”), в яких є “зло” та які позначають відповідне поняття, характеризуються тими ознаками, властивостями, про які ми вже зазначали.

Зміст зла (у спеціальному значенні поняття) полягає у погіршенні умов існування та розвитку людини чи певної соціальної спільноти – насамперед через зниження рівня задоволеності їхніх певних потреб. Тобто внаслідок зменшення доступності чи обсягу різноманітних благ відбуваються обмеження, руйнування або ліквідація можливостей для задоволення потреб суб’єктів суспільних відносин чи ж з’являються перешкоди для їхнього задоволення.

Як відомо, будь-які права людини у конкретних соціальних умовах є можливостями для задоволення її потреб [12, с. 133], а тому зниження рівня задоволення останніх (зло) обмежує, “пошкоджує” чи ліквідує можливості для здійснення прав людини. Такий же висновок можна зробити і стосовно прав соціальних спільнот (народу, нації, територіальної громади, сім’ї тощо).

Головні висновки. По-перше, узагальнивши всі основні ознаки та властивості феномену зла, можна запропонувати таке визначення: зло – це об’єктивна негативна значущість впливу соціальних явищ, насамперед людської поведінки, на існування і розвиток певних суб’єктів суспільних відносин, яка характеризується якісними і кількісними показниками та порушує встановлені у визначений проміжок часу в певному суспільстві моральні норми. Або лаконічніше визначення: зло – це такі властивості явищ соціальної дійсності, які створюють обмеження (або взагалі унеможливають) задоволення потреб (інтересів) суб’єктами суспільного життя та порушують встановлені у визначений проміжок часу в певному суспільстві моральні норми.

По-друге, ми схильні дотримуватися соціального способу інтерпретації зла. Глибинною причиною виникнення зла є суперечності суспільного життя, насамперед незбіг потреб (інтересів) суб’єктів суспільних відносин та неможливість (інколи навіть об’єктивна) задоволення чи повного задоволення таких інтересів.

По-третє, вважаємо, що під поняттям “зло” у термінному сполученні “зловживання правом” необхідно розуміти не лише шкоду, яку заподіюють таким діям, але й певну негативну (злу, шкідливу, умисну тощо) спрямованість думок суб’єкта цього діяння. Важливість цього висновку полягає передусім у тому, що зловживання правом завжди вчинюється з певною мірою вини та заподіяння шкоди, тобто умисно або з необережності. По-четверте, зловживання правом, як і саме зло, є поняттям ціннісним. Аби оцінити правильно поведінку як зловживання правом, необхідно оцінити зло (шкоду) завдану такою поведінкою та зло (вину) на заподіяння вказаної шкоди. Суб’єктом такого оцінювання може бути лише уповноважений на те правозастосовний орган (суд), незацікавлений у результатах цієї кваліфікації, оцінку якого будуть вважати істинною і якій сторони справи повинні підкоритись. Така оцінка, аби бути об’єктивною, повинна ґрунтуватися на засадах а) балансування потреб (інтересів) різних

сторін відповідних суспільних (і правових) відносин та б) аналізу конкретних обставин справи та суб'єктів таких відносин.

По-п'яте, зловживання правом виникає в результаті незбігу формальної та змістовної складових частин об'єктивної сторони поведінки, суб'єкт якої має на меті заподіяти зло (шкоду). Внаслідок зловживання правом дозвольні юридичні норми, які регулюють конкретні суспільні норми не порушуються, але зло (шкода) цим суспільним відносинам завдається. Так, суб'єкт зловживання правом "маскує" свою поведінку під правомірну, створюючи видимість її юридичної дозволеності.

Література

1. *Аболина Т.* Исторические судьбы нравственности (философский анализ нравственной культуры). К.: Лыбидь, 1992.
2. *Андрущенко В., Михальченко М.* Сучасна соціальна філософія. Курс лекцій. К.: Генеза, 1996.
3. *Бачинин В.* Этика: энциклопедический словарь. СПб.: Изд-во Михайлова В. А., 2005. С. 63.
4. Великий тлумачний словник сучасної української мови. К.: Ірпінь: ВТФ "Перун", 2007. С. 463; Етимологічний словник української мови. У 7 т. К.: Наукова думка, 1985. Т. 2. С. 266; Новий тлумачний словник української мови. У 4 т. К.: Аконіт, 1998. Т. 2. С. 153.; *Срезневский И.* Материалы для Словаря древнерусского языка. В 2 т. М.: В-71 Государственное издание иностранных и национальных словарей, 1958. Т. 1. С. 1000.
5. *Гусейнов А., Апресян Р.* Этика: учебник. М.: Гардарики, 1998. С. 242–246.
6. *Коган Л.* Зло. Екатеринбург: Изд-во Уральского ун-та, 1992. С. 14–15.
7. *Сабиров В.* Два лика зла. Размышления русских мыслителей о добре и зле. Сер. "Этика". М.: Знание, 1992. № 1.
8. *Скрипник А.* Моральное зло в истории этики и культуры. М.: Политиздат, 1992.
9. Словарь по этике. М.: Политиздат, 1989.
10. Словник законодавчих термінів / "Нормативні акти України" версія 8.4. // <<http://www.nau.kiev.ua>>.
11. *Тофтул М.* Етика: навчальний посібник. К.: Видавничий центр "Академія", 2005. С. 44–48.
12. Філософія права: проблеми та підходи: навч. посібн. Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2005.
13. Этика: энциклопедический словарь. М.: Гардарики, 2001.
14. The problem of evil: selected readings. Notre Dame, Indiana: University of Notre Dame Press, 1992.

SOCIO-PHILOSOPHICAL INTERPRETATIONS OF EVIL IN THE CONTEXT OF ABUSE OF LAW RESEARCH

Taras Polianskyi

Ivan Franko National University of Lviv,
Universytetska Str. 1, Lviv, 79000, Ukraine,
e-mail: polianskyi.t@gmail.com

Social and philosophical interpretations of such phenomenon as evil are analysed in the article as introduction to general theoretic research of abuse of law category. In particular, the author analyses ontological, gnoseological, axiological and praxiological aspects of evil as phenomenon. It is concluded that evil is objective negative meaningfulness of social phenomena's influence, especially of human conduct, on the existence and development of definite subjects of social relations which is characterized by qualitative and quantitative figures.

Key words: abuse of law, evil, good, harm.

*Стаття надійшла до редколегії 10.04.2011
Прийнята до друку 26.04.2011*